

तथागत बुद्धको १२ धर्मपालहरू

तथागत गौतम बुद्धको शासन कालमा उनका १२ जना विशेष धर्मपालहरू थिए। धर्मपाल भनेको जुनसकै जटिल अवस्थामा पनि धर्मको सही ढंगले पालन गर्न सक्ने वा जान्ने भिक्षुहरूलाई भन्दछन्। उनीहरू सबै अहर्तत्व स्तरका थिए।

१२ धर्मपालहरू

१. **धर्मपाल कौण्ड्यः** भिक्षु कौण्ड्य बुद्ध शासनमा प्रथम अहर्त थिए। उनको जन्म कपिलबस्तु राज्यको रातन ग्राममा ब्राह्मण परिवारमा भएको थियो। उनको पिताको नाम संजिव र माताको नाम कमली थिए। उनले कपिलबस्तु राज्यमा अविस्थित आचार्य भारद्वाज ब्राह्मणको आश्रमबाट वेदपाठ र ज्योतिष बिधामा पारंगत भएकोले उनको गुरुको सिफारिसमा शाक्य राजपरिषदको सदस्यमा नियुक्ति पाएका थिए। गौतमको नामाकरणमा आठजना महापण्डितहरूको समूहमा उनले पनि सहभागी हुने अवसर पाएका थिए। जन्म कुण्डली अनुसार चक्रवर्ती राजा हुने वा प्रवर्जित भएर बुद्धत्व प्राप्त गर्ने भन्ने कुरा घोषणा भएको थियो। तर, उनले भने प्रवर्जित भएर बुद्धत्व नै प्राप्त गर्ने छन् भनेर, ठोकुवा गरेका थिए। त्यसैअनुसार नै गौतम २९ वर्षको उमेरमा प्रवर्जित भएर गृहत्याग गरी बुद्धत्वको खोजिमा गए। उनी पनि गौतमलाई पछ्याउँदै गए। उनको साथमा अश्वजित, बाष्प, महानाम र भद्रिक पनि थिए।

२. **धर्मपाल महाकाश्यपः** भिक्षु महाकाश्यप बुद्ध शासनमा दोश्रो अहर्त थिए। एक समय बनारसमा काश्यप नामको एक प्रसिद्ध परिवार थियो।

उनको परिवारमा पूर्ण काश्यप, नदी काश्यप र गया काश्यप गरी तीन दाजुभाइ थिए। उनीहरू शिक्षित र धार्मिक प्रवृत्तिका थिए। पूर्ण काश्यपले सन्यास लिएर गया स्थित फाल्गु नदीको किनारमा आश्रम बनाए। उनले लामोलामो जटा पालेका हुनाले उनलाई जटाधारी वा जटिल पनि भन्दथे। उनी अग्नि पूजाद्वारा यज्ञ, होम, हवन आदि गर्ने भएकाले उनको मतलाई अग्निहोत्रि मत भन्दथे। यही कारणबाट उनको प्रख्याति चारैतिर फैलियो। त्यही प्रख्यातिका कारण पूर्णबाट उरुवेले काश्यपको नामबाट परिचित भए। उनको ५०० जटिल शिष्यहरू थिए। दाजुको प्रख्याति सुनेर नदी काश्यप र गया काश्यप पनि सन्यास लिएर फाल्गु नदीको तल्लो किनारमा दुबैले अलग अलग आश्रम बनाए। नदी काश्यपको तीनसय र गया काश्यपको दुइसय जटिल शिष्यहरू थिए।

३. **धर्मपाल सारिपुत्रः** सारिपुत्र बुद्ध शासनमा तेश्रो अहर्त थिइन्। उनी तीक्ष्ण बुद्धि भएकाले धर्मदेशनालाई एकै पटकमा बुझ्न सक्दथे। त्यसैले उनलाई श्रोतापन्न कल्याणमित्र पनि भन्दथे। उनलाई बुद्ध शासनको धर्म सेनापति र महाप्रज्ञापारमिता पनि भन्छन्। 'हे भिक्षुगण,' कुनै समयमा पहाडमा ब्राह्मणको एउटा छोरा र एउटा छोरी थिए। छोराको नाम सुर्प र छोरीको नाम सुर्पिका थिइन्। माता र पिताको मृत्यु पछि बहिनी धनपति ब्राह्मणसंग बिबाह भए। दाइ चाहिँ साधनामा गए। लामो समय साधना गरेपछि अहर्तत्व प्राप्त गरे। त्यसपछि बहिनीको गाउँमा पुगे। दाजुको उपदेश सुनिन्। मेरो अर्को जुनिमा

चाकु जस्तो तीक्ष्ण बुद्धि भएको, सियो जस्तो गम्भिर र धागो जस्तो कहीं नछेक्ने प्रज्ञावान होस् । त्यही ब्राह्मणी पुत्री सुर्पिका अहिलेको सारिपुत्र हुन् । उनले पूर्व जुनिमा गरेको सुकर्म र साधनाको फलले गर्दा, सारिपुत्र तीक्ष्ण बुद्धिको प्रज्ञावान भएको हो भनेर पूर्वजुनिको कथा सुनाइन्छ ।

४. **धर्मपाल मौदगल्यानः** मौदगल्यान बुद्ध शासनमा चौथो अर्हत थिइन् । उनको जन्म बनारसमा भएको थियो । उनको पिताको नाम पासन र माताको नाम केशरी थिए । उनको साधरण शिक्षा घरमै भयो । त्यसपछि सन्यास लिएर ज्ञानको खोजिमा निस्कइन् । यसरी ज्ञानको खोजि गर्दै आश्रम चहर्दै हिडने क्रममा सारिपुत्रसंग भेट भयो । सारिपुत्र अत्यन्तै तीक्ष्ण बुद्धिको थियो । उनैसंग मित्रता भयो । उनीहरूले आपासमा बाचा पनि गरे कि जसले पहिले ज्ञान प्राप्त गर्छ, उसले अर्कोलाई तुरन्तै भन्नु पर्ने थियो । मौदगल्याणले पनि सारिपुत्रको संगतले गर्दा, अर्हत्त्व प्राप्त गरिन् । सारिपुत्र र मौदगल्यान संजय परिव्रजकको उत्कृष्ट शिष्य थिइन् । एक दिन सारिपुत्रले अश्वजितको संगतबाट बुद्धको सेवामा जाने अवसर जुयो । आश्रम त्यगेर बुद्धको सेवामा जान लाग्दा २५० जना परिव्रजकहरू पनि उनीहरूसंगै पछि लागे । उनीहरू बुद्ध शासनको तेश्रो र चौथो अर्हत एवं धर्मपाल थिए ।

५. **धर्मपाल आनन्दः** आनन्द बुद्धको सहोदार भाइ हुन् । उनको जन्मको नाम नन्द गौतम थिए । प्रबर्जित भए पछि आनन्दबाट परिचित भए । बुद्ध शासनमा पाचौँ अर्हत एवं धर्मपाल थिए । उनी तथागत बुद्धको प्रमुख उपास्थक थिए । उनले ३५ वर्षसम्म प्रमुख उपास्थकको रूपमा मन, बचन

र कर्मले बुद्धको सेवा गरे । आधुनिक भाषामा पीएसओ भन्दा सबैले बुझ्ने छन् । त्यसैले उनलाई छायाबुद्ध पनि भन्दछन् । किनभने, तथागत बुद्धको उपदेशलाई नजिकबाट धेरै श्रवण गर्ने अवसर पाएका भिक्षु आनन्द मात्र हुन् । त्यसैले उनलाई प्रज्ञापारमिता पनि भन्दछन् किनभने बुद्धदर्शनको मूल सार प्रज्ञापारमितामा अडिएको छ । अर्थात् प्रज्ञा भनेको ज्ञान र पारमिता भनेको जननी हो । भिक्षु अर्हत आनन्द गौतम प्रज्ञावान, शिलवान, विनयवान, अनुशासित, गम्भिर र अत्यन्तै भाबुक थिए । सानो भन्दा सानो कुराहरूलाई पनि अत्यन्तै गम्भीर ढंगले लिने गर्थे । सरल ढंगले बुभूथे । त्यसैले कुनै पनि भिक्षु वा अनुयायीहरूको मनोबिज्ञानलाई सहज तरिकाले बुझ्ने सामर्थ्य राख्थे ।

६. **धर्मपाल राहुलः** भिक्षु राहुल बुद्ध शासनमा छैठौँ अर्हत एवं धर्मपाल थिए । उनी शाक्यमुनि बुद्धको सुपुत्र थिए । जब तथागत गौतम बुद्ध मातृभूमि प्रस्थान गरे । त्यही समय उनलाई बुद्धको सम्पूर्ण अधिकार सहित प्रवर्जित गराएका थिए । यसरी प्रवर्जित हुने समयमा उनको उमेर सात वर्षको थियो । उनले युवा अवस्था मै अर्हत्त्व प्राप्त गरे । उनले ४२ वर्षको उमेरमा परिनिर्वाण प्राप्त गरे । उनको दाह संस्कार र पितृकार्य सबै राहुल माता यशोधरा, प्रजापति, अर्हत आनन्द, अर्हत कौण्ड्य, अर्हत सारिपुत्र, अर्हत महाकाश्यप, अर्हत मौदगल्याण र भिक्षु महासंघसहित श्रावस्तिमा तथागत बुद्ध आफैले गरेका थिए । त्यस समय बुद्धले सर्वसंस्कार परिशुद्ध धर्मते गगने समुद्गते स्वभाव विशुद्धे महानाये गौतम परिवारे स्वाहा भनेर धर्मदेशना गर्नु भएको थियो । यो मन्त्र आर्य अपारमिता आर्युज्ञान महायान सूत्रमा

उल्लेख भएको छ । उनी बिर्यवानमा प्रसिद्ध थिए ।

७. धर्मपाल राहुलमाता यशोधरा: यशोधरा देवी बुद्ध शासनमा सातौं अर्हत एवं धर्मपाल थिइन् । उनको जन्म कपिलबस्तु राज्यको देवदह ग्राममा कुलिन ब्राह्मण परिवारमा भएकी थिइन् । उनको पिता आचार्य डण्डपानी ब्राह्मण र माताको नाम सुशिला थिइन् । यशोधरा देवी शील, स्वभाव र शौन्दर्यमा असाधारण थिइन् । त्यसैको कारणमा चर्चाको शिखरमा पुगिन् । उनको १६ वर्षको उमेरमा राजकुमार सिद्धार्थ गौतमसँग विवाह भयो । विवाहको तेह्र वर्षपछि राहुलको जन्म भयो । राजनीतिक तनावका कारण गौतमले गृहत्याग गरे । छ वर्षको महातपस्या पछि बुद्धत्व प्राप्त गरे । शुद्धोधनको स्वास्थ्य कमजोर भएपछि, मातृभूमि आए । नाबालक राहुललाई पनि दीक्षा दिए । राजपिताको दाह संस्कार र शाक्य कूल परम्परा अनुसार पिण्डकार्य सकेपछि राहुललाई पनि संगै लगे । यसरी समयको क्रमसँगै राजदरबारमा आफ्नो भन्ने कोही नभए पछि उनी पनि प्रबर्जित भइ बुद्धको शरणमा गए । उनी शीलमा उत्कृष्ट थिइन ।

८. धर्मपाल अनाथपिण्डक: अनाथपिण्डक बुद्ध शासनमा आठौं अर्हत एवं धर्मपाल थिए । उनको जन्म श्रावस्तीमा भयो । न्वारनको नाम सुदत्त थियो । पिताको नाम सुमन र माताको नाम सतीदेवी थिइन् । उनको पिता श्रावस्तीको राजपरिषदको सदस्य थियो । पिताको निधन पछि उनी सदस्य भए । सुदत्तको उन्नति हुँदै खचाञ्जी भए । उनी दरिद्रहरूलाई दान दिन्थे । त्यसैले उनलाई अनाथपिण्डक भनिएको हो । बुद्धको धर्मोपदेश सुनेपछि उपासक भए । उनीसँग

धेरै स्वर्ण मुद्रा थियो । दानमा उनी अग्रस्थानमा थियो । उनले श्रावस्तीको बगैचमा विशाल बिहार निर्माण गरी असाड पूर्णिमाको दिन सप्तहव्यापि भोजन दानका लागि बुद्धसहित भिक्षु महासंघलाई भव्य स्वागत गर्यो । बुद्धले अनाथपिण्डकको पूर्वजुनिको कथामा आधारित भएर धर्मदेशना गर्नु भयो— धर्ममा बैराग्य श्रेष्ठ । सत्यमा चार आर्य श्रेष्ठ । मार्गमा अष्टाङ्गिक मार्ग श्रेष्ठ । शीलमा पञ्चशील श्रेष्ठ । भिक्षुमा अर्हत श्रेष्ठ । मद्दामा उपासना श्रेष्ठ । पुण्यमा दान श्रेष्ठ । धातुमा स्वर्ण श्रेष्ठ छन् । जसरी माटोभिन्न रहेको स्वर्ण धातु हजार वर्षसम्म माटोमा लुकेर बसे पनि, त्यसको गुणमा परिवर्तन हुँदैन भनेर उपदेश दिए ।

९. धर्मपाल अम्रपाली: भिक्षुणी अम्रपाली बुद्ध शासनमा नवौं अर्हत एवं धर्मपाल थिइन् । उनको बारेमा बिद्वानहरूको आ-आफ्नै तर्कहरू छन् । अम्रपालीको जन्म कहाँ र कसरी भयो ? यी रहस्याहरू अझै गर्वमै छन् । तर, बैशाली गणराज्यको मेहत नामक माली, पाली भाषामा आमको बगैचालाई अम्रबाग भन्दछन् । त्यहीँबाट आउँदै गर्दा, आमको रुख मुनि एउटी कन्या रोइरहेकी अवस्थामा देखे । उनको सन्तान नभएकोले, घरमा ल्याएर पालन पोषण गरे । अम्र बागमा पाएर मालीले पालित गरेको हुनाले उनको नाम अम्रपाली रहेको भन्ने भनाई बौद्ध साहित्यमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । अम्रपाली रूपकी रानी थिइन् । किशोरी अवस्थामै नृत्य र संगीत कलामा चर्चित भइन् । उनको नृत्य र सौन्दर्य देखेर बैशाली गण राज्यको तुलाबडा, धनपति, व्यापारी, ब्यबसायि, राजा, महाराज र मन्त्रीगण सबै मन्त्रमुग्ध भएकाले उनलाई विवाह गर्न तछाड मछाड भए । यसबाट राज्यको सर्वभौम र अखण्डता खलल

हुन सक्ने भएकाले राजसभा बस्यो । राजसभामा सर्वसम्मतबाट बैशाली राज्यको राजनर्तकी र नगरबधु घोषणा गरिए ।

१०. **धर्मपाल अहिंसक:** अहिंसक बुद्ध शासनमा दर्शौं अर्हत एवं धर्मपाल थिए । उनको जन्म कौशल राज्यमा भएको थियो । उनको पिता रमानन्द र माताको कापिला थिए । उनको पिता कौशल राज्यमा राजकीय कर्मचारी थिए । राजगुरुले तयार गरेको जन्म कुण्डलीमा सैकडौं मानिसहरूको हत्या गर्नसक्ने, आतंककारी चरित्रको योग देखिएको भविष्य वाणी गरेको थियो । त्यसैले, उनको नाम अहिंसक राखियो । उनले आठ वर्षको उमेरमा पन्नरामको गुरुकुलमा प्रवेश गरे । उनका समकालीन साथीहरू सबै धनपतिका छोराहरू थिए । अहिंसक निम्न परिवारका भए पनि तिक्ष्ण बुद्धि भएकोले समूहको प्रत्येक गतिविधिमा अग्र पंक्तिमा हुन्थे । गुरुकुलको अनुशासनमा खरो उत्रिएकोले उनी प्रति गुरुमाताको पनि विशेष कृपा पात्र थियो । यसैले सहपाठीहरू इर्ष्याले जल्दथे । एक दिन जंगलमा दाउरा टिप्न जाँदा, घायल सिँहासँग मुकाबला गर्दा घायल भए । उनलाई प्रसेनजितको छोरी राजकुमारीको सिबिरमा उपचार भयो । उपचारपछि गुरुकुलमा फर्किँदा, समकक्षी धनपालसँग हातपात हुदा, उनको मृत्यु भयो । त्यही घटनाले गर्दा उनले आश्रम त्यागेर श्रावस्तीको घना जंगलमा गएर प्रतिशोधको कारणमा मानिसको हत्या गरेर अंगुलिको माला लगाएकोले उनलाई अंगुलिमाला भनिएको थियो । पछि बुद्धको संगतमा आए पछि भिक्षु भए । अर्हतत्व प्राप्त गरेर धर्मपाल बने ।

११. **धर्मपाल सुजाता:** सुजाता बुद्ध शासनमा

एघारौं अर्हत एवं धर्मपाल थिइन् । उनको जन्म बुद्धगयामा भएकी थिइन् । उनको पिता रेवत ब्राह्मण र माता रेवती थिइन् । उनले पुत्र लाभको लागि बोधि बृक्षलाई भाकल गरेकी थिइन् । एक दिन सबेरै पूजा गर्न आउँदा, पिपलको रुख मुनि एकजना भिक्षु ध्यानमा बसिरहेको देखे । अहो, मेरो पूजा स्थलमा साक्षेत् भगवान पो बसिरहनु भएको रहेछ भन्ठानेर श्रद्धाकोसाथ पूजा गरी स्वर्ण पात्रमा खीर दान गरिन् । उनी भिक्षु शाक्यमुनि गौतम थियो । उनले पनि खीर दान स्वीकार गरे । अपरान्ह भन्दा पहिले नेरन्जना नदीमा स्नान गरी खीर ग्रहण गरे । शाक्यमुनि गौतमले खीर ग्रहण गरेको कुरा पञ्च वर्गीय भिक्षुहरूले थाहा पाएपछि उनलाई त्यागेर गए । त्यही रातमा गौतमले बुद्धत्व प्राप्त गरे । सुजाताको मनोकामना पूर्ण भएपछि उनी बुद्धको संगतमा आएपछि श्रोतापन्न भइन् । उनको योग्यता र क्षमताको मूल्याङ्कन गरी बुद्धले उनलाई धर्मपाल घोषणा गरे ।

१२. **धर्मपाल सुभूति:** भिक्षु सुभूति बुद्ध शासनमा बाह्रौं अर्हत एवं धर्मपाल थिए । उनको जन्म भुगोतग्राममा भएको थियो । उनको पिता जिवराज र माताको सुमी थिए । उनले प्रबज्य लिएर अर्तत्व प्राप्त गरे । उनी तार्किक थियो । त्यसैले बौद्ध साहित्य प्रज्ञापारमितामा सारिपुत्र, मौदगल्याण, आनन्द र महाकाश्यको हराहारीमा उनको पनि चर्चा गरिन्छ ।

यसबाहेक धर्मपाल बज्रपानि, खडकापानि, बज्रसत्व, कुबेरपति, बज्रकेतु, मुचलिन्द, गणपति, महासत्व, रुद्रमती, चरुमती, रेवती, बिषमती, ह्याङ्गूब आदि सबै यक्ष, गन्दर्भ, किन्नार, नाग, गरुड र अष्टलोकपाल परिवारका थिए ।

-बिडिएलबाट